

ЛИНГВИСТИКА

УДК 811.1613

УСТАРЭЛЫЯ НАЗВЫ АДЗЕННЯ Ў ТВОРАХ БЕЛАРУСКАЙ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

канд. філал. навук, дац. С.М. СТРУКАВА
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Артыкул з'яўляецца працягам папярэдніх публікацый аўтара, прысвечаных аналізу лексіка-тэматычных груп устарэлай беларускай лексікі.

У мове мастацкіх твораў суіснуюць два храналагічна і стылістычна розныя тыпы ўстарэлых назваў адзення. Да першага з іх належаць назвы адзення, якія ў час стварэння твора яшчэ былі актуальнымі лексічнымі адзінкамі і толькі ў пазнейшы перыяд свайго існавання перайшлі ў пасіўны слоўнік. Другі тып складаюць назвы адзення, якія ў час стварэння твора ўжо былі ўстарэлымі, іх ужыванне ў мастацкіх творах звязана найперш з функцыяй гістарычнай стылізацыі. Устарэлыя словы як першага, так і другога тыпаў выконваюць агульную для іх намінацыйную функцыю - называюць пэўны від адзення (яго састаўную частку); некаторыя іх значэнні яшчэ захоўваюцца ў свядомасці носьбітаў агульналітаратурнай мовы і не патрабуюць падрадкавых тлумачэнняў. Акрамя таго, многія ўстарэлыя назвы адзення рэалізуюцца з той ці іншай ступенню актыўнасці ў моўных зносінах у межах рэгіянальных сістэм - дыялектах.

Прааналізуем вызначаную трупку ўстарэлых слоў, вядомых па творах беларускай мастацкай літаратуры, з прыцягненнем дыялектных дадзеных, этымалагічных звестак, элементаў гістарычна-культурнага характару.

Браеэрка 'верхняя кароткая мужчынская вопратка, звычайна з аўчын, абцягнутых саматканым сукном': *Пракоп прыглядаецца, пазнае... Лісіная шапка, кароткая на аўчынах бравэрка, суконныя нагавіцы з некаторым намёкам на галіфэ. Гэта Ігнат Чыкічееіч* (Я. Колас; ТСБМ, I, 397).

У XIX - пачатку XX стст. лексічная адзінка *бравэрка* абазначала мужчынскі доўгі аднабортны пінжак з даматканага сукна. Гэты від адзення быў пашыраны сярод заможных сялян і засцяпковай шляхты. Падрабязнае апісанне крою *бравэркі* знаходзім у «Этнаграфіі Беларусі» (1989): пярэднія полкі рабілі цэльнымі з дзвюма праразнымі і дзвюма накладнымі кішэнямі, спінку - з падразной шырокай гесткай, са швом пад гесткай і хлясцікам; каўнер і барты адкладныя, рукаў завужаны ўнізе [1, с. 86]. Гадобнае адзенне ў сялян Заходняй Беларусі пазней стала называцца "*марынаркай*".

Лексему *бравэрка* (*браверка, браварка*) захоўваюць сучасныя паўночна-ўсходнія і паўднёва-заходнія (гродзенскія) гаворкі са значэннямі 'світка, якая апрацаецца на кашушок; безрукаўка; каўнер; паўпапхто з даматканага сукна; армяк' (Сцяшковіч Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці. Мн., 1983; Шатава Л.Ф. Дыялектны слоўнік. Мн., 1974).

Дадзеная намінацыя адсутнічае ў суседніх мовах, яе паходжанне не высветлена. Ёсць падставы лічыць тэта слова запазычаннем (параўн. лац. *brevis (breve)* 'кароткі'), але праз пасрэдніцтва якой мовы адбылося запазычанне невядома (ЭСБМ, I, 375).

Мундзір 'ваеннае або цывільнае форменнае адзенне': *Быў выхадны дзень, солдатам далі звальненне. Ішлі вяселья, у парадных мундзірах* (Хомчанка; ТБСМ, III, 181); *Дзядзькава бурка, на якую на ўсе ваны глядзелі хлапчкі наваколя, пахнула ты ту нём, як і парадны мундзір* (У. Караткевіч. Кал асы пад сярпом тваім).

У пачатку XVII ст. тэрмін *мундзір* абазначаў усё абмундзіраванне вайсковае, а таксама рыштунак саладата і афіцэра (у Расіі - стральцоў). У пазнейшы час гэтым словам называлася верхняя частка ваеннага і цывільнага адзення, пры якой належала насіць галаўны ўбор, зброю і ордэны.

Мундзір як гістарычную намінацыю захоўваюць сучасныя ўсходнемагілёўскія гаворкі (Касцюковіцкі р-н): *Мундзіры раньшы чыноўнікі насілі* (Бяльк., 264). Народны характар набыло слова з другасным значэннем 'лушпіна бульбк *Ці будзім абіраць картошку на вячэру, ці ў мундзірох зварым* (Бяльк., 267), *Наварыць бульбу з мундзірамі* (СПЗБ, III, 83). Гаворкам паўночна-заходняй часткі Беларусі (Пастаўскі, Астравецкі, Ваўкавыскі р-ны) і яе пагранічча (Швянчонскі р-н) вядома паланізаваная форма гэтага слова *мундур* (параўн. польск. *tundur*): *Мундур - мушчынская марынарка, у польскім войску насілі; У мундуры каўнер пат шыю* (СПЗБ, III, 83). У гэтых жа гаворках існуе вытворная лексема *мунду-*

рак 'памянш. да мундур': *Мундурак харошы купіляму* (СПЗБ, III, 83). Множналікавая форма *мундуры* - кампанент у стойл і вага выразу *бульба з мундурамі*: *Параная бульба з мундурамі* (СПЗБ, III, 83). Геаграфія слоў *мундзір* і *мундур* дае права лічыць крыніцамі іх запазычання адпаведна рускую і польскую мову.

Адносна часу ўзнікнення і паходжання рускай намінацыі *мундур* адзначым, што яна была запазычана ў XVIII стагоддзі з французскай мовы (фр. *monture* 'рыштунак, амуніцыя'), магчыма праз нямецкае пасрэдніцтва (параўн. ням. *muntieren* 'забяспечваць, рыхтаваць, збіраць (у дарогу), узбройваць', *Montierung*, вядомае з 1658 г., а таксама *Mundierung* формы на *-d-* шырока распаўсюджаны ў скандынаўскіх мовах). Шляхі пранікнення гэтага слова ў рускую мову этымолагі Хрысціяннін і Праабражэнскі звязваюць з польскім пасрэдніцтвам (польск. *mundur* і ням. *Montur*), што, на думку Фас мера, з'яўляецца памылковым (Фаем., III, 9 - 10). Малаверагодным ён лічыць і шведскае пасрэдніцтва (насуперак Кіпарскаму) (Там жа).

Непасрэднае запазычанне з польскай мовы - беларуская форма з фінальнай часткай *-ур-* *мундур*. У польскую мову яно трапіла з нямецкай (ням. *Montur* 'тс'). Этымолаг Голуб-Лер выводзіць нямецкую лексему з іспанскага *montura* 'кавалерыйскі рыштунак' < *montar* 'надзяваць рыштунак'. Параўн. французскае *monter un cheval* 'выступіць на кані' (ЭСБМ, VII, 92).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове *мундзір* як назва ваеннага адзення характарызуецца зніжанай актуальнасцю, яна не выкарыстоўваецца ва Узброеных Сілах Рэспублікі Беларусі (у арміях Іншых краін *мундзір*- частка форменнага адзення ваеннаслужачых). Значэнне ж гэтага слова 'від цывільнага адзення' цалкам устарэла.

Капот. У мове мастацкай літаратуры лексічная адзінка *капот* ужываецца з двума асноўнымі значэннямі: 'прыталены кафтан на гузіках, які шыўся з тонкага шэрага або чорнага сукна': *Знялі з плеч не капот, знялі веруў сэрца чалавечая, у права, у ічасце* (У. Караткевіч. Каласы пад еярпом тваім); *Абраму доўгім чорным капоце, які блішчэў на грудзях ад заношанасці, стаяў еярод майстэрні і на пальцы сукаў суровую нітку* (П. Пестрак; ТСБМ; II, 632), 'жаночае хатняе плацце шырокага пакрою з рукавамі і разрэзам спераду'; *На сляпой цяпер быў старомодны капот у доўгіх жоўтых палосах, на нагах - сандалі* (З. Бядуля; ТСБМ, II, 632).

Семантыка гэтага слова ў сучасных беларускіх гаворках даволі разнастайная. Так, ва ўсходнемагілёўскіх гаворках (Мсціслаўскі р-н) *капот* - 'верхняя жаночая вопратка свабоднага пакрою': *Мой капот, вісеўшыў чулані пачаў трухнуць* (Бяльк., 221). На Гомельшчыне (Рагачоўскі р-н) форма жаночага роду *капота* мае значэнне 'халат' (*Я за рубашку нашу капоту* (СПЗБ, II, 406).

Капота 'жаночае адзенне наکشталт паліто' адзначаецца ў мінска-маладзечанскіх гаворках: *Капоту хуценька ўссунеш на плены ды й бяжыш на двор* (МММГ, Мн., 1970. С. 61). Паняццны змест намінацыі *капота* тут пашырыўся і, акрамя верхняга жаночага адзення, яна стала абазначаць любое адзенне: *Уся твая капота- у шафе ляжыць* (МММГ, Мн., 1970. С. 61). У паўночных сярэднебеларускіх гаворках (Астравецкі, Смаргонскі р-ны) *капотай* называюць жакет, фуфайку {*Машастовыя капоты шылі; Яна хохоча, што я на куфайку кажу капота* (СПЗБ, II, 406). У сумежных віцебскіх гаворках (Пастаўскі р-н) гэта лексічная адзінка зафіксавана ў складзе ўстойлівага выразу: *Якая работа, такая капота* (СПЗБ, II, 406).

У гродзенска-баранавіцкай трупі гаворак (Зэльвенскі, Клецкі р-ны) *капота* - 'плашч з дама-тканага сукна', 'шляхецкі шарак з металічнымі гузікамі', 'кароткае самаробнае і паношанае верхняе адзенне' (ЭСБМ, IV, 253). Асобныя гаворкі слуцкай трупі (Старадарожскі р-н) ведаюць яе са значэннем 'сукенка з рукавамі' (Там жа). З апошнім значэннем лексема *капот* бытуе ва ўсходнепалескіх гаворках (Брагінскі р-н), у заходнепалескіх гаворках (Драгічынскі р-н) яна служыць назвай дзіцячай сукенкі: *Дывы, Васічка, якога я тобі капота пошыла* (СПЗБ, II, 406).

Слова *капота* з'яўляецца запазычаннем з французскай мовы (фр. *capote* 'плашч з капошонам, жаночы капялюш') праз польскую мову, у якой існуе з XVII стагоддзя. Беларуская форма *капот*, відавочна, пранікла з рускай мовы (руск. *капот* 'жаночы халат') (ЭСБМ, IV, 253). Параўн. *капа* 'узорыстае покрыва на ложка'.

У сучаснай беларускай мове значэнні лексем *капот* 'жаночае хатняе плацце', 'доўгі кафтан' з'яўляюцца ўстарэлымі, яны суправаджаюцца адпаведнай паметай у «Глумачальным слоўніку беларускай мовы» (ТСБМ, II, 632), актуальным з'яўляецца тэхнічнае значэнне гэтага слова - 'адкідная металічная накрывка ў машинах, механізмах, якая ахоўвае іх ад пылу, вільгаці і інш'.

Гарнітур 'касцюм': *Чыстага і прычасанага паніча апанулі ў вузкія штаны (псеўданароднаму гарнітуру далі адстаўку ў концы, першага ж тыдня) і вольную белую сарочку з адкрытым карункавым каўняром...* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім).

Лексічная адзінка *гарнітур* зафіксавана І.І. Насовічам ў паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках са значэннямі 'від тканіны' (*Гарнітуру узела на кабатъ*), 'шаўковая тканіна' {*Всёгды вь гарнітуру ходзіць будзешь*}, 'камплікт мужчынскага адзення ў высакародных людзей' *Цельый гарнітуръ собЕспра-*

виль) (Насовіч, 110). Адзначаны І.І. Насовічам і вытворны прыметнік *гарнітуровый*: *Гарнітуровый платокъ, кобатъ* (Там жа). Заўважым, што выкарыстанне слова *гарнітуръ* было стылістычна абмежаваным: моўную рэалізацыю яно мела толькі ў шляхецкім асяроддзі.

Сучасным паўночна-заходнім беларускім гаворкам (Вілейскі, Глыбоцкі р-ны) уласціва дыялектная разнавіднасць гэтага слова- *гарнідар* Тарнітур, касцюм': *Хачу справіць сабе гарнідар - рубаішку і спадніцу аднаго колеру; Ласціку на гарнідар купіла, аж блішчыць; Паішыла цэлы гарнідар, як цянер - касцюм, спадоіца і кофта, як дау ней - гарнідар* (СПЗБ, I, 428).

Слова *гарнітур* у пятроўскую эпоху было запазычана рускай мовай з нямецкай (ням. *Gamitur* 'упрыгожанне, убор' < франц. *garniture*). З нямецкай мовы яно пранікла і ў беларускую (ЭСБМ, II, 63). Беларускае *гарнітур* са значэннем 'від тканіны, шаўковая тканіна', як і рускія формы *гарнітура, гарнітур* 'тс' (таксама *гранітур, галентур, гарлентур*) шляхам кантамінацыі ўзніклі з французскага *gros de Tours* (Фасм., I, 394).

З'яўленне акцэнтна-фанетычных варыянтаў з націскам на перадапошнім складзе *гарнітур, гарнітар, гарнідар* 'касцюм' - несумненны ўплыў польскай мовы (польск. *gamitur* 'тс').

У сучаснай беларускай мове лексема *гарнітур* мае актуальнае значэнне 'камплект, поўны набор прадметаў пэўнага прызначэння' (напрыклад, *гарнітур мэблі*), значэнне ж гэтага слова 'касцюм' набыло ўстарэлы характар (ТСБМ, II, 32 - 33).

Строй 'жаночы ўбор': *Цёмнавалася з бліскучымі вачыма-вішнямі, яна кусала вусны, каб станць нерухома, бо ўся трапятала жывой, пружкай сілай, надобная ў сваім строі на каснік агню - яркачырвоны, зіхоткі* (В. Іпатава. Залатая жрыца Ашвінаў), *Старая баба была апранута ў карычневы строй з карункамі, такі шырокі, што ўся яе поставь здавалася падобнай на невялікі стажок сена* (У. Караткевіч. Каласы над еярпом тваім).

Даўнасць паходжання слова сцвярджаецца яго фіксацыяй ў старажытнарускіх і стараславянскіх помніках пісьменнасці: ст.-руск. *строи*, стараслав. *строи*.

Слова *строи* было вядома паўночна-ўсходнім гаворкам XIX ст. са значэннямі 'устройванне, парад', 'убор, асабліва жаночы' (*Новые цеперь строи вышли* (Нас., 618). Па заўвазе І.І. Насовіча, гэта слова ў маўленчай дзейнасці выкарыстоўвалася «*въ среднемъ и высшемъ кругу*» (Там жа).

У сучасных віцебскіх і мінска-маладзечанскіх гаворках слова *строі* 'уборы' (толькі мн.) бытуе да апошняга часу (МММГ, Мн., 1970. С. 130).

Сінгулярную форму гэтага слова з рознымі значэннямі ведаюць іншыя славянскія мовы: укр. *сприй* 'касцюм, адзенне', бал г. *строй*, славен. *stroj* 'машына, збудаванне', чэш. *stroj* 'машына', славац. *stroj*, польск. *strój* 'касцюм'. Этымалагічна збліжаюць яе са славянскімі і неславянскімі дзеясловамі, разнастайнымі ў семантычных адносінах: руск. *строить, строю*, укр. *строити* 'прыбіраць, выстройваць', бел. *строіць*, ст.-руск. *строити*, старасл. *строити, строек*, балг. *строя*, сербскахарв. *стројити, -јим, шпојити* 'кастрыраваць; дубіць', славен. *strojiti, strojiti* 'уладкоўваць, дубіць, калаціць', чэш. *stroj it i* 'рыхтаваць', польск. *stroic'*, в.-луж. *trojic'*, н.-луж. *tsojis* 'падрыхтоўваць, будаваць' (Фасм., III, 780). Устанаўліваюць таксама генетычную сувязь з латышскім *stroj a* 'стойла, высланае саломай', авесційскім *urvaro - straya* 'абразанне раслін', лацінскім *strja* 'баразна, складка', *striātus* 'складкаваты' (Фаем., III, 780).

У сучасных беларускіх лексікаграфічных крыніцах перакладнога тыпу *строі* падаецца як размоўная намінацыя з граматычным значэннем толькі множнага ліку: «руск. *наряд- (одежда-ј убор, убрание*, разм. *строі*, адз. нет» (РБС-93, II, 150). Нізкая частотнасць ужывання гэтага слова ў сучасных беларускіх гаворках сведчыць аб пэўнай ступені яго архаізаванасці.

Мантыя 'шырокая доўгая накідка на плячах': *А ён [імператар] ужо ішоў - у барвовым дзівіцісіі, з мантыяй, шытай золотом, што ляжала на мажных, пулхных нлячах, у барвовых ботах, - і тыя, хто стаяў ля помоста, нізка схіліліся ў наклоне* (В. Іпатава. Залатая жрыца Ашвінаў); *Паліцэйскі нрывёў Максіма, і ён заняў месца... на лаве подсудных... За сталом- трое суддзяў у норных мантыях* (М. Машара; ТСБМ, III, 105).

У мове старажытнаруускай пісьменнасці лексема *мантія* і яе словаўтваральны варыянт *манонтія* абазначалі 'шырокі, доўгі плашч, манаскае адзенне': *Таче съньмъ съ него стюю мантію и въвреже ю въ дъбрь* (Срезн., III, 111); *Принеси ми манонтію и стихарь* (Там жа). У старарускі перыяд лексічная адзінка *мантія* (*мандія*) магла абазначаць і кароткую накідку, аб чым сведчыць наступны кантэкст: *Кірь сѣд, брад<a> Власиева, мантія выше пояса, у пояса узломъ связал ряску, сакъ б'ѣль* (СРЯ, IX, 28). Значэнне 'мантыя (манаская), манаская рыза' уласціва было варыянтнай старарускай намінацыі *манатья* (памянш. *мйотка, маньтка*).

Неабходна адзначыць, што значэнне слова *мантыя*- ‘манаскае адзенне’ не першапачатковае. Спачатку гэтым словам называлася верхняе адзенне ранніх хрысціян, пазней тэты від адзення захаваўся ў манахаў, а таксама як параднае адзенне цароў і вышэйшых слаёў духавенства.

У беларускую мову лексічная адзінка *мантыя* пранікла з рускай мовы; рускае *мантыя* узыходзіць да старажытнагрэчаскага *ραυιδῶν* (ЭСБМ, VI, 221).

Выкарыстанне лексемы *мантыя* як сродку стылізацыі пры апісанні адзення гістарычных асоб (напр., *мантыя караля*, *мантыя імператара*) указвае на ўстарэлы характар гэтага слова, дакладней кажучы, часткова ўстарэлы, паколькі *мантыя* да нашага часу з’яўляецца састаўной часткай параднага адзення вышэйшых служыцеляў праваслаўнай царквы. У некаторых краінах (напрыклад, у Вялікабрытаніі, а па іх узоры і ў іншых краінах) *мантыю* апранаюць таксама судзі і адвакаты, ва ўрачыстых выпадках - члены вучоных грамадстваў і акадэміі. Паказальна, што з цягам часу лексема *мантыя* стала ўжывацца як навуковы тэрмін у галіне біялогіі і геалогіі для абазначэння наступных паняццяў: ‘дзве складкі скуры, якія звешваюцца справа і злева ўніз са спіны некаторых беспазваночных жывёл’, ‘унутраная сфера Зямлі, якая знаходзіцца паміж зямной карой і ядром Зямлі’.

Мантылья ‘жаночая карункавая накідка на плячах’: *Але яна стрымалася і знешне спакойна напав іла на плячах доўгуу карункавую мантылью* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім); *Яна была ў сваёй мантылы...* (Там жа).

Лексічная адзінка з суфіксальным прырашчэннем *мантылька* ‘жаночае верхняе адзенне, накідка’ была вядома беларускім гаворкам XIX ст.: *Вь шовковую мантыльку прибралася* (Нас., 280). У сучасных беларускіх гаворках факт ужывання лексем *мантылья*, *мантылька* не ўстаноўлены. «Глумачальным слоўнікам беларускай мовы» лексема *мантылья* фіксуецца з двума значэннямі- ‘карункавае пакрывае (на галаву) у іспанак’, ‘кароткая жаночая накідка без рукавоў’ (ТСБМ, III, 105). Пранікненне лексемы *мантылья* ў беларускую мову этымалагі звязваюць з уплывай рускай мовы, у якой *мантылья* - запазычанне іспанскага *Mantilla* (<лац. *mantellum* ‘пакрывае’) праз новаверхненямецкае (*Mantille*) ці французскае (*mantille*) пасрэдніцтва (ЭСБМ, VI, 221). Адсутнасць гэтага абазначэння ў старажытных пісьмовых помніках дае права гаварыць пра позні час яго запазычання. Што датычыць намінацыі *мантылька*, то яно паходзіць з польскага *mantylka* ‘накідка, свабодны плашч, палярынка’, якое трэба разглядаць як вытворнае ад *mantyla* ‘тс’.

У сучаснай беларускай мове са значэннем ‘шырокая кароткая накідка на плячах’ замацавалася лексема французскага паходжання *палярына* (фр. *pèlerine*, ад п.-лац. *pelegrinus* ‘вандроўнік’), якая акрамя гэтага значэння абазначае таксама вялікі круглы каўнер.

Летнік ‘лёгка летні пінжак або жакетка’: *На .. [хлопцу] шэры, з абвісьлымі штрыфелямі летнік; сіняя кепка-васьмікльінка з кароценькім брыльём* (М. Ракітны; ТСБМ, III, 39).

Лексічная адзінка *Літнік* (*литникъ*) ‘род жаночага адзення’ адзначаецца ў помніках старарускай пісьменнасці: *А княз(ь) Василеи пожаловал сестру свою, дал кортел<ь> горнастаен ... л’Бтник камка желта, вошва аксамит багрян* (СРЯ, VIII, 217). Значэнне ‘які мае адносіны да летніка’ перадавалі старарускія прыметнікі *л’Бтничий, літничный*: *Сд’Бланы л’итничьи вошвы, а положены т’Бвошвы на царичынь... л’Бтник* (Там жа).

У сучасных беларускіх гаворках Польскага пагранічча (Гарадоцкая гмін, Чыжэўская гмін) лексема *летнік, літнік* ‘пінжак’ мае архаізаваны характар: *У летніках не ходзяць. Усё калісь ткалі і мушчынам летнікі шылі з маленькаго ў чатыры нічальніцы, воўна па воўні; Купів нагавіці і літніка* (СПЗБ, II, 646). Як актуальная намінацыя *летнік* (памянш. *лётнічак*) са значэннем ‘лёгка летні пінжак’ бытуе на Гомельшчыне: *Надень лётнік, шчоб цеплей було; І кухвайкі не надела, голая і пабегла, у лётнічку* (Янк., 178; ТС, III, 25).

У заходне- і ўсходнепалескіх гаворках (Нараўлянскі, Лельчыцкі, Брэсцкі р-ны) лексема *летнік, літнік* называе ніжнюю частку адзення - спадніцу: ‘саматканую спадніцу з шэрці’, ‘зімовую шарсцяную спадніцу’, ‘андарак’. Семантычна тэта слова звязваюць з семай ‘на гады, не на адзін год’ або ‘для летніх, г. зн. для немалых жанчын’ (ЭСБМ, V, 293).

Лексему *летнік* як назву адзення ведаюць іншыя славянскія мовы: руск. народ, *летник* ‘пінжак’, укр. *літнік, літнічка* ‘тс’; польск. *letnik, letniczek*, в.-луж. *letnik* ‘летняе паліто’, славац. *letnik* ‘летняя сукенка’.

Праславянскае паходжанні слова *летнік* (прасл. *Ш-ьп-ікъ < Ш-ьп-ть*) у сучаснай беларускай мове (літаратурнай яе форме) выцеснена з ужытку агульнымі назвамі *пінжак* і *спадніца*, якія не дыферэнцыруюць адзенне ў залежнасці ад сезону. У «РБС-93» пад рэдакцыяй Я. Коласа, К. Крапівы, П. Глебкі *летнік* (адзенне) падаецца з паметай «гістарычнае» (РБС-93,1, 719). У аманімічныя адносіны з гэтай лексмай уступаюць аднайменныя словы: *летнік*{ 1) ‘аднагадовыя дэкаратыўныя садовыя расліны’, (абл.) ‘летняя садавіна’; *летнік*(2) разм. ‘дарога, якой карыстаюцца толькі летам; проціл. зімнік’ (ТСБМ, III, 39).

Нагавіцы ‘частка мужчынскага касцюма, якая аблягае ногі’; ...*абодва апрануліўзверху батыставых сарочак з карункавай грудзінай і вузкіх нагавіц да калень яшчэ і шырокае мясцовае адзенне, што накала дзесяцігоддзямі падобных выпадкаў, пежачы ў скрынях паміж лісяў дарагога турэцкага тытуню* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім).

Як частка адзення *нагавіцы* на рознай тэрыторыі і ў розны час мелі свае адметнасці. Так, у Заходняй Еўропе XIV - XV стст. *нагавіцы* - гэта панчохі з тканіны да верху бядра; такія панчохі маглі дапаўняцца набедранай часткай (штаны-панчохі), на Поўначы і Сібіры - прывязаныя верхнія штаны, высокія гамашы на ўсю нагу; у татар, народаў Каўказа- боты-панчохі, якія надзяваліся пад абутак і замацоўваліся над каленам.

Нагавіцы - адна з асноўных частак традыцыйнага мужчынскага адзення беларусаў (другая іх назва- *порткі*). Шылі іх з аднатоннага ці шарачковага палатна, са зрэбнай або паўсуконнай тканіны. У зімовы час паверх іх надзявалі штаны з даматканага сукна шэрага колеру (*суконнікі*). Нагавіцы мелі вузкія калашыны, якія ўнізе спадалі свабодна або абкручваліся анучамі і аборамі лапцей. Кішэняў у нагавіцах не было, а неабходныя ў паўсядзённым ужытку рэчы (крэсіва, люлька, нож і інш.) насілі ў суконнай сумцы (шабеце, каліце, магалейцы) або падвешвалі непасрэдна да пояса [2, с. 233 - 234]. У XIX ст. беляя палатняныя нагавіцы сталі сподняй адзежнай. У XX ст. традыцыйныя нагавіцы выцеснены фабрычнымі вырабамі агульнаеўрапейскага крою.

Намінацыя *нагавіцы* ‘ніжняе плацце, штаны’ занатавана яшчэ ў старажытнарускіх помніках пісьменнасці: *Начашил прістроаті собі: кошуоли а не срачици, и межійножіе показывати, и кротополіе носити, и /аки гворь в ногавици створше, образъ килы имоуце, и не стыдлицел \ТіноАу, аки скомраси* (Срезн., II, 461). Знаходзіць адлюстраванне яна і ў старарускіх тэкстах: *Ногавици на ногахъ овечьи а оборы ременные, а онучи б'клье ... рубашка и портки конопляные* (СРЯ, XI, 415). Ацэначныя формы *ногавиченка, ногавичшика*, сустрацяць у старарускіх спісах перадаюць канатыўнае значэнне ўнікальнасці: *Рухляди казакоев ... 2 порчонка; ногавиченка сермяжные; Да онъ же взялъ ногавичшико одна, камка червчета, да кистъ шелкъ зеленъ съ золотомъ* (СРЯ, II, 415). Асабовае значэнне мае стараруская лексема *ногавичникъ* - ‘партны, які вырабляў нагавіцьГ: *М'исто пусто тяглое... да Ивановское ногавичника* (СРЯ, II, 416).

Пра неаднастайнае моўнае выражэнне аднаго паняцця ў тагачасных помніках пісьменнасці сведчыць наяўнасць варыянтных утварэнняў: *ноговици (нагавици, ногавици), ногавки (нагавки)* ‘тое, што нагавіцы’ (СРЯ, II, 416). У некаторых выпадках з’яўленне словаўтваральных варыянтаў можна растлумачыць узнікшай неабходнасцю канкрэтызаваць від нагавіц, напрыклад; *ногавица* ‘нагавіцы; род гамаш’ (СРЯ, II, 416). Канкрэтызацыя віду адзення часам дасягалася шляхам далучэння да родавай назвы атрыбута: *ноговици кольчужные* - ‘род ваеннага даспеху’ (СРЯ, II, 415).

У мове старабеларускай пісьменнасці бівербальных спалучэнняў з гэтым словам або дэрыватаў ад яго не засведчана. Як адзінкавае ў сваім родзе тут адзначаецца назва *ногавици: отъ шапокъ, отъ ногавици, отъ корды, отъ меча, отъ гривны по три гроши* (ГС, XXI, 40).

Назва *нагавіцы (нагавіці)* да апошняга часу захоўваецца ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту (Слуцкі, Ганцавіцкі р-ны), беларускіх гаворках Польскага пагранічча (Беластоцкі р-н) са значэннямі; ‘верхі ія мужчынскія штаны’ (*Нагавіцы былі суконныя; Вэрхнія ноговици з карманами*), ‘кальсоны’ (*Нагавіцы - споднія штаны. За зароблены грошы купіе ліетніка і пару нагавіц*), ‘жаночыя панталоны’ (*Ты нагавіцы зложыла?*) (СПЗБ, III, 128 - 129). Са значэннем ‘штаны’ бытуюць *нагаеицы (нагавыці, нагавыці)* у заходнепалескіх гаворках: *Мне пашылі новыя нагавіцы з вэльмі дорогога краму. Ну і мода тэпэр пошла: баба ў нагавыцы влізла* (Брэст, 140). На Гомельшчыне (Лоеўскі р-н) *нагавіцы* маюць устарэлы характар: *Верхніе штаны нагавіцы калісь называлі* (Янк, 201).

Параўн. укр. *ногавиці* ‘штаны *суконныяногавиця* ‘калашына’, руск. *ногавицы, ногавицы* ‘шкарпэткі, гамашы’, *ногавицы* ‘частка адзення ці абутку, якая прыкрывае калені і галёнкі’, ‘рукавіцы без пальцаў, каб рваць каноплі ці лён’, польск. *nogawica* ‘калашына’, ‘штаны’, *nogawicy* ‘штаны’, ‘панчох і, шкарпэткі’, чэш., славац. *nogavice* ‘калашына’, ‘штаны’, в.-луж. *nohajsy* ‘панчохі’, н.-луж. *nogawica* ‘штаны’, славен. *nogavica* ‘панчоха, шкарпэтка’, серб.-харв. *ногавица* ‘калашына’, бал г. *ногавици* ‘аблонкі з казінай шкуры, якія надзяваюцца пастухамі для аховы ног ад калючак’, макед. *ногавица* ‘калашына’.

Лексема *нагавіцы* праславянскага паходжання; праславянскае *nogavica* ўтворана па ўзоры *rohavica* (< гокавь), але ад назоўніка *noga*, паколькі адсутнічае прыметнік *nogavъ* (ЭСБМ, VII, 182). Першапачатковае значэнне гэтага слова - ‘тое, што надзяваецца на нагу’, пазнейшае - ‘штаны’. Спецыфічнае для ўсходнеславянскіх гаворак значэнне ‘рукавіца’, відаць, з’явілася ў выніку пераносу назвы па функцыі (‘тое, што служыць для аховы канечнасцей’), калі мець на ўвазе ранейшы сінкрэтызм

назваў, якія адначасова абазначалі і верхнія і ніжнія канечнасці, параўн. латышкае *nagas* 'рукі і ногі' і інш. (ЭСБМ, VII, 182).

Аналіз устарэлых намінацый адзення, вядомых па творах беларускай мастацкай літаратуры, выяўляе неаднолькавую ступень іх устарэласці. Адно групу ўстарэлай лексікі складаюць словы, семантыка якіх не выклікае пэўных цяжкасцей ў сучаснага чытача, нягледзячы на іх архаічны характар (*мундзір, гарнітур, строі*). Другая група - словы з большай ступенню ўстарэласці (*бравэрка, мантылька, нагавіцьс*), іх змест раскрываецца ў кантэксце з улкам слоўнага акружэння. Некаторыя назвы адзення, з'яўляючыся актуальнымі адзінкамі сучаснай лексічнай сістэмы, страцілі актуальную значымасць толькі асобных значэнняў (*летнік, мантыя*).

Увогуле назвы адзення з'яўляюцца адным са зменлівых звёнаў лексічнай сістэмы беларускай мовы, што звязана ў першую чаргу з экстралінгвістычнымі прычынамі - агульнымі шляхамі развіцця чалавечай цывілізацыі, спецыялізацыяй вытворчай дзейнасці, напрамкам культурна-эканамічных сувязей і г. д. Знізіўшы сваю актуальнасць і выйшаўшы з паўсядзённага актыўнага ўжытку, устарэлыя назвы адзення разам з тым складаюць жыццёва важны пласт лексікі ў творах беларускай мастацкай літаратуры.

СКАРАЧЭННІ

Бяльк. - Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. - Мн., 1970; **Брэст.** - Дыялектны слоўнік Брэстчыны. - Мн., 1989; **ГС** - Гістарычны слоўнік беларускай мовы.- Мн., 2002, Т. XXI; **МММГ** - Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. - Мн., 1970; **Нас.** - Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. Мн., 1983; **РБС-93** - Руска-беларускі слоўнік / Пад рэд. Я. Коласа, К. Крапівы, П. Глебкі. - Мн., 1993; **СПЗБ** - Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй часткі Беларусі і яе пярэдняга: У 5-ці т. - Мн., 1979. Т. I; 1980 -Т. II; 1983 -Т. III; **Срезн.** - Срезневский И.И, Словарь древнерусского языка: В 3 т. - М., 1989. Т. I, III; **СРЯ** - Словарь русского языка XI - XVII вв. - М., 1975. Т. II; 1981 - Т. VIII; 1982 - Т. IX; 1986 - Т. XI; **ТСБМ** - Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. - Мн., 1977. Т. I; 1978 - Т. II; 1979 - Т. II; 1979 - Т. III; **ТС** - Тураўскі слоўнік: У 5-ці т. - Мн., 1984. Т. III; **Фасм.** - Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. - М., 1986. Т. I; 1987 - Т. III; **ЭСБМ** - Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.- Мн., 1987. Т. I; 1980- Т. II; 1988 - Т. IV; 1989- Т. V; 1990-Т. VI; 1991 -Т. VII; **Янк.** -Янкова Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. - Мн., 1982.

ЛІТАРАТУРА

1. Этнаграфія Беларусі - Мн., 1989.
2. Цігоў В.С. Народная спадчына. Гістарычныя шляхі і этнакультурныя стасункі. - Мн., 1994.